

Stormaktstidens fästningsstäder

I gränsbygden mellan Sverige och Danmark

av Anders Bergström

KRING SEKELSKIFTET 1600 spelade riksgränsen mellan Sverige och Danmark en avgörande roll för händelseutvecklingen i de angränsande områdena. Den politiska dragkampen mellan Sverige och Danmark innebar att stora resurser koncentrerades till gränstrakterna. Trots att gränsbygden rent geografiskt var belägen i de båda kungarikernas periferi kom den paradoxalt nog att hamna i centrum för intresset.¹

Gränsövergångarna innebar ofta ett blomstrande handelsutbyte, men dessvärre löpte gränstrakterna också risken att förvandlas till krigsskådeplatser. Försvarsfrågan var därför avgörande för bebyggelsens utformning, och från slutet av 1500-talet skedde en successiv övergång från fasta hus och borgar till regelrätta fästningsstäder. I takt med artilleriets utveckling ersattes de tidigare murverken med låga jordvallar och framskjutna bastioner efter italienska principer.²

Fästningsstäderna motiverades med andra ord av militära och handelspolitiska skäl. Den ideala fästningsstaden karakteriserades därför av en medveten samverkan mellan militära befästningar och civil bebyggelse. Befästningsanläggningen fick en genomarbetad form, och stadsplanen anpassades till den valda helhetslösningen. Även den enskilda bebyggelsen reglerades, varvid de publika byggnaderna utformades för att ge staden en representativ karaktär.³

Under 1600-talet utfördes ett stort antal svenska och danska projekt till befästningsanläggningar i nuvarande Sverige. I de flesta fall handlade det om nya befästningar kring äldre städer, och renodlade nyanläggningar var förhållandevis ovanliga. De städer där befästningarna också samordnades med den civila bebyggelsen utgör därför en begränsad grupp. I de östra gränstrakterna framstår

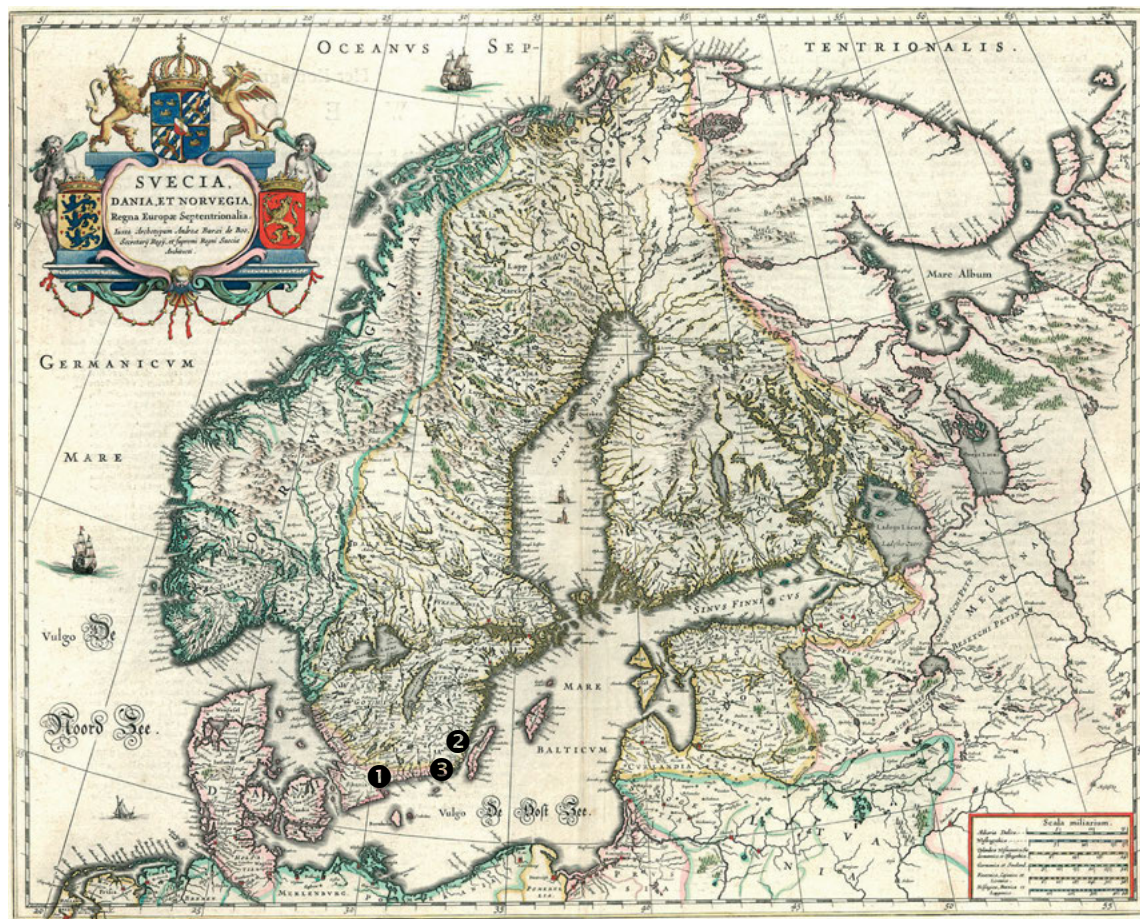
Kristianstad, Kalmar och Karlskrona som huvudexempel. I de västra gränstrakterna framstår Göteborg som det främsta exemplet, men skalan och ambitionerna innebär att staden är svår att jämföra med mer blygsamma nyanläggningar.⁴

Med utgångspunkt från Kristianstad, Kalmar och Karlskrona kommer jag här att teckna en översiktlig bild av fästningsstadens utveckling under 1600-talet. Samordningen mellan militära befästningar och civil bebyggelse ger tillfälle att visa hur nya yrkesgrupper – arkitekter och ingenjörer – träder fram som viktiga aktörer. Jag kommer också att ge exempel på hur förnyade studier av äldre källmaterial kan ge överraskande resultat och bidra till nya tolkningar av tidigare välkända exempel.

Upptakt i Kristianstad

Vid sekelskiftet 1600 var Danmark det ledande kungariket i Norden, och den unge kungen Kristian IV var allmänt accepterad vid de europeiska furstehoven. Kristian var själv tysk riksfurste och svåger med såväl kungen av England som med hertigen av Braunschweig. Kungens personliga engagemang i arkitektur och stadsbyggnadsfrågor är omvittnat, och hans internationella kontakter bidrog till att förmedla nya metoder och idéer. Framförallt påverkades han av den holländska ingenjörskonsten, som på en rad områden förbättrade och vidareutvecklade de italienska befästningsprinciperna.⁵

Till skillnad från Sverige var Danmark en utpräglad sjömakt. Handels- och örlogsflottan var en förutsättning för att hålla samman det komplexa öriket, med dess skiftande kuster och regioner. Till skillnad från Sverige präglades Danmark

FIGUR I. Karta över Norden med markering av Kristianstad (1), Kalmar (2) och Karlskrona (3). Kopia utförd omkring 1650 efter original av Andreas Bureus. Krigsarkivet.

också av en livaktig stadskultur, med mer än hundra köpstäder i Danmark och Norge. Problemet var snarast att städerna inte motsvarade samtida strategiska krav. Städerna var i allmänhet små och hade vuxit upp i anslutning till medeltida handelsvägar. Den stadspolitik som introducerades av Kristian IV innebar därför omfattande nyanläggningar, i de flesta fall på bekostnad av äldre städer.⁶

Inledningen till Kristians stadspolitik blev nyanläggningen av fästningsstaden Kristianopol, som anlades kring sekelskiftet 1600 i nordöstra Blekinge, nära gränsen till Sverige. Kristianopol ersatte flera tidigare stadsbildningar, vars blygsamma storlek antyder att försvarsfrågan stod i centrum för intresset. Staden anlades på en smal halvö, som förstärktes med stensatta vallar och bastioner. Ansvarig för arbetet var kungens byggmästare

Hans van Steenwinkel, som hade en bred kompetens inom såväl arkitektur som fortifikation.⁷

Kristianopels befästningar visade sig emellertid otillräckliga, när de politiska spänningarna mellan Sverige och Danmark övergick i krigshandlingar 1611. Under ledning av Kristian IV gick danska trupper över gränsen till Småland och stormade Kalmar, som brändes och skövlades. Svenska trupper under ledning av kronprins Gustav Adolf svarade med inmarsch i Blekinge, där de stormade Kristianopol och lät bränna ned den ännu inte fullbordade staden. I februari 1612 ledde Gustav Adolf också ett härjningståg i nordöstra Skåne, där den gamla köpstaden Vä drabbades av motsvarande öde.⁸

Vä framstår idag som en förtort till Kristianstad, men under senmedeltiden var Vä den ledande

staden i nordöstra Skåne och en knutpunkt för traktens handelsleder. Stadens sviktande försvarsförmåga var därför ett allvarligt problem. Kristian IV tog redan några veckor efter härjningarna kontakt med den danske fältmarskalken Gert Rantzau för att undersöka möjligheten att flytta staden till en lämpligare plats. Den nya staden, som sedan fick namnet Kristianstad, var även i fortsättningen avsedd att utgöra en knutpunkt för handeln i regionen. Genom att placera staden nära Helgeåns mynning kunde den också fungera som ett brohuvud. Ur försvarssynpunkt valdes ett läge i de låglänta sankmarkerna, där ån vidgades genom översvämningar. Staden placerades på Allö, en liten ö eller holme, som tidvis var helt omfluten av vatten.⁹

Befästning och bebyggelse

Sedan borgarna i Vä hade underrättats om stadens förflyttning påbörjades förarbetena för den nya staden hösten 1613, då en ny bro byggdes över Helgeå. Arbetsledningen anförtroddes Jens Sparre, den nye länsmanen för Åhus län och Villands härad. Sparre var hovmarskalk hos Kristian IV och en av kungens närmaste vänner. I maj 1614 firades grundläggningen i närvaro av Kristian, och några dagar senare utfärdades den nya stadens "fundationsbrev".¹⁰

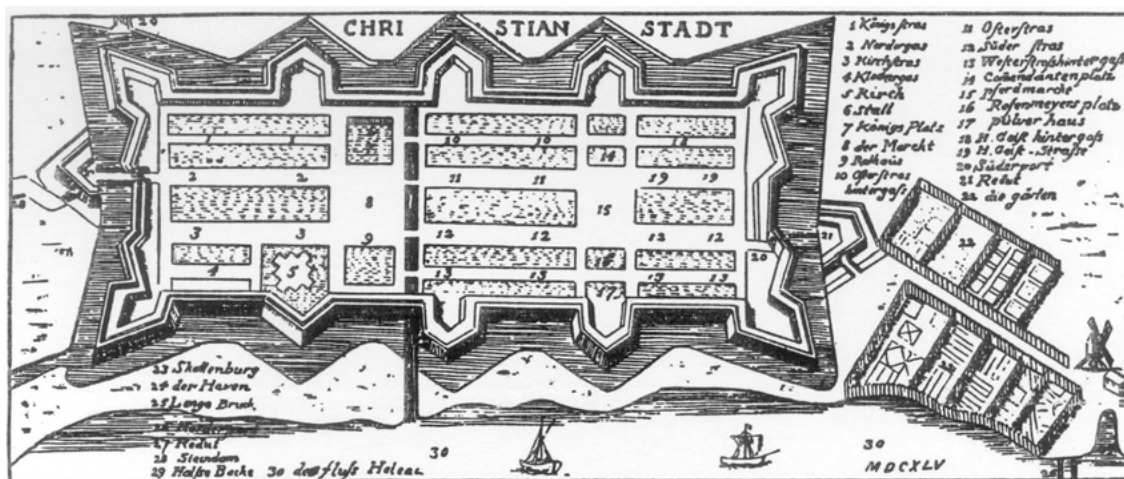
Staden fick en regelbunden och rektangulär form och förlades ungefär i nordsydlig riktning. Befästningarna utgjordes av låga jordvallar med anslutande bröstvärn och vallgravar. Med jämna

avstånd kompletterades vallarna med framskjutna bastioner. Vad gatunätet och tomtindelningen beträffar omfattade staden två stadsdelar, grupperade kring var sin torgplats. Enligt samtida vittnesmål hade kyrkogården vid Stora torg placerats på någorlunda fast mark i stadens norra del. Kring Stora torg reserverades också tomter för rådhus och kungsgård. Stadens norra del fick därmed en mer representativ karaktär, medan den södra stadsdelen kring Lilla torg fick karaktären av hantverkskvarter.¹¹

Torgplatserna motsvarades av två nord-sydliga huvudgator eller storgator. Genom att stadsportarna hade förskjutits i sidled fördes landsvägs- trafikerna diagonalt över Stora torg, varvid Västra Storgatan blev den egentliga huvudgatan. Med gatornas planering följde också en differentiering av bebyggelsen. Mot storgatorna krävdes tvåvåningshus, men bebyggelsen mot bakgator och vallgator reglerades inte. De djupa och rektangulära tomterna bebyggdes i regel med bostadshus mot gatan och med uthus och verkstäder inåt gården.¹²

Huvuddelen av bebyggelsen uppfördes i korsvirkesteknik, medan stenhus förbehölls de publika byggnaderna. Vid sidan av befästningsanläggningarna, med sina vallar och bastioner, svarade kronan för stadsportarna, prästgården, skolan och hospitalet. Vid Stora torg planerades också en kungsgård. Projektet fullföljdes aldrig, men den kungliga stallbyggnaden, som färdigställdes 1618, ger en fingervisning om ambitionerna.¹³

FIGUR 2. Stads- och fästningsplan över Kristianstad. Gravyr utförd 1645. Regionmuseet Kristianstad.

Även om Kristianstad inte kan betraktas som en hamnstad spelade vattnet en avgörande roll vid stadens tillkomst. Utdikning och dränering var liksom pålning och utfyllnad nödvändiga åtgärder för att åstadkomma byggbara tomter. För att kontrollera vattennivån i de planerade vallgravarna krävdes slussar och kanaler. De praktiska förutsättningarna hade med andra ord stora likheter med de samtida holländska stadsanläggningarna. Det var också holländska ingenjörer och arkitekter som anlätades av Kristian IV för planeringen och anläggningen av den nya staden.

Arbetet med befästningsanläggningarna leddes av ingenjören Poul Bysser, som även fungerade som entreprenör. Men vem som egentligen utarbetade planen för staden och befästningarna har inte kunnat klargöras. Upphovsmannaskapet har varit en återkommande fråga i all forskning som rör Kristian IV:s byggnadsverksamhet. Bristen på källmaterial som tydligt anger vem som utfört ritningar till städer, befästningar och byggnader har i äldre forskning tolkats som att kungen själv verkade som amatörarkitekt.¹⁴

Senare forskning har däremot ifrågasatt Kristians kompetens som arkitekt. En aktuell tolkning innebär att kungen medvetet dolde namnen på de konstnärliga medarbetarna, för att framhäva sin egen insats. Namnen på entreprenörer och hantverkare är emellertid noggrant redovisade i de danska arkiven, och det finns ingenting som tyder på att vissa yrkesgrupper skulle ha utelämnats. En mer naturlig förklaring är att flera av de arkitekter och ingenjörer som arbetade på uppdrag av Kristian tillhörde hovstaten och därför hade årslön, vilket innebär att de inte efterlämnade vare sig kontrakt eller räkningar.¹⁵

Trefaldighetskyrkan

Det främsta byggnadsverket i Kristianstad blev kyrkobyggnaden, som fick namnet Trefaldighetskyrkan. Arkitekten är ännu okänd, även om det mesta talar för de båda bröderna Steenwinkel, som i tur och ordning övertog faderns position som kunglig byggmästare. Trots att det handlar om ett av de märkligaste byggnadsverken i Nord-

europa har denna kyrka fått stå i skuggan av mer namnkunniga motsvarigheter i Köpenhamn och Amsterdam. I den svensk-nationella arkitekturhistorieskrivningen har Trefaldighetskyrkan av naturliga skäl spelat en underordnad roll. I äldre forskning har byggnaden i första hand fått illustrera utvecklingen av det protestantiska kyrkorummet, där orienteringen mot öster samt altarets och predikstolens placering är exempel på karakteristiska drag i byggnadens utformning.¹⁶

Kyrkans sidoordnade placering i stadens nordvästra del har ofta motiverats med hänvisning till grundläggningsförhållandena. Men en sådan placering har en lång tradition i medeltidens nyanlagda städer, där ett diagonalförhållande till torgplatsen är vanligt förekommande. Trefaldighetskyrkans hävdvunna orientering avviker också från gatunätets riktning, samtidigt som korets placering i öster innebär att kyrkans huvudportal vänder sig bort från torget. Något medvetet försök att samordna kyrkobyggnaden med torgrummet är alltså svårt att uppfatta. Däremot kom kyrkan genom sina stora mått och sin avvikande form att framstå som en självklar dominant över den i övrigt låga och anspråkslösa borgarbebyggelsen.¹⁷

Hösten 1617 slöt Kristian IV kontrakt med byggmästaren David Nyborg, som skulle uppföra

FIGUR 3. Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Foto R. Sammland i ATA. Kulturmiljöbild.

kyrkan på grundval av två ritningsförslagor. Nyborg uppförde också de övriga publika byggnadsverken i staden och betraktades allmänt som en skicklig yrkesman. Dessvärre gick han bort redan våren 1619, och arbetet övertogs av byggmästaren Oluf Madsen. De betydelsefulla stenarbetena överläts emellertid till särskilda hantverkare. Rasmus Clausen svarade för de slanka granitkolonnerna, som ger kyrkorummet dess unika karaktär, medan den dekorativa stenskulpturen utfördes av Henrik Sievering.¹⁸

Redan 1626 stod kyrkan i huvudsak färdig, och två år senare förrättades den högtidliga invigningen av biskop Mads Medelfar i Lund. Inredningen kom på plats ett par år senare. Kungen hade redan 1620 slutit kontrakt med snickaren och bildhuggaren Hans Kock, som utförde bänkinredningen. De rikt skulpterade ekbänkarna är ännu bevarade som ett åskådligt exempel på hur de ambitioner som präglade anläggningen av Kristianstad sträckte sig alltifrån de yttre försvarsverken intill kyrkobyggnadens minsta detaljer.¹⁹

Trefaldighetskyrkan fullbordades under en period av utrikespolitiska motgångar för Danmark. Den misslyckade krigsinsatsen i Tyskland åren kring 1626 bidrog till en försvagad maktposition och kraftigt försämrade finanser. När svenska trupper framgångsrikt ingrep i kriget på kontinenten inleddes en maktförskjutning, som i hög grad påverkade gränsområdena och deras bebyggelse.

Det nya Kalmar

På den svenska sidan av gränsen var Kalmar den viktigaste stödjepunkten. Till skillnad från Kristianstad var Kalmar också en betydelsefull hamn och handelsstad, med traditioner från medeltiden, då staden tidvis hade stått i centrum för den nordiska utrikespolitiken. Så som redan har nämnts härjades Kalmar av danska trupper i samband med Kalmarkriget 1611, men staden förblev svensk. Inför återuppbyggnaden utförde den holländske fortifikationsingenjören Andreas Sersander ett förslag till ny stadsplan och befästning som gav staden en helt ny karaktär.²⁰

Sersanders förslag hade knappast någon tidigare motsvarighet i Norden, och den helt symmetriska, oktagonala formen anslöt tydligt till italienska förebilder. Att döma av senare kartmaterial följdes

Sersanders förslag ganska noga, åtminstone vad beträffar själva befästningsanläggningen. Stadsplanen tycks däremot ha anpassats till den befintliga bebyggelsen och tomtindelningen. Den gamla stadskyrkan bevarades i anslutning till torget, som fick en central placering. Men någon medveten samordning mellan befästning, stadsplan och bebyggelse var det knappast fråga om.²¹

Redan under 1630-talet väcktes tanken på en fullständig nyanläggning av Kalmar. De stora krigerna på kontinenten innebar att Kalmar hade fått en allt större strategisk betydelse. Kalmar hade också en representativ funktion, eftersom staden fungerade som ett färjeläge mellan Sverige och Tyskland. Planerna för den nya staden utarbetades av fortifikationen, som nu kom att få en fristående ställning under krigskollegium.²²

Under sommaren 1638 gjorde generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud en rekognosceringsresa för att undersöka hur gränsfästningarna kunde förstärkas. Följande år diskuterades en nyanläggning av Kalmar i riksrådet. Den äldre befästningsanläggningen uppfattades som problematisk på grund av närheten till Kalmar slott. Stadens sex bastioner krävde också omfattande garnisonstrupper. Önskemålet var med andra ord fritt skottfält från slottet och en stadsbefästning som kunde försvaras med en mindre garnison.²³

Nordost om slottet och stadens hamninlopp fanns en låglänt och utsträckt ö eller holme, stor nog att rymma en stad av Kalmars betydelse. Kvarnholmen, som den kallades, erbjöd närmast ideala förhållanden för en kustnära fästningsstad. Den begränsade strandlinjen mot landsidan kunde förstärkas med några få bastioner, och sjösidorna kunde försvaras med en svagare befästningslinje. Avståndet till slottet var också tillfredsställande. Hösten 1640 beslutade riksrådet att den gamla staden i Kalmar skulle flyttas till Kvarnholmen.²⁴

De första förslagen till stadens nya befästningar utfördes av ingenjören Johan Meijer, som uppenbarligen utgick från Kvarnholmens topografi, med dess oregelbundna strandlinje och långsträckt form. Staden fick därför en kilformad kontur, som dominerades av landsidans tre bastioner. Kriget mot Danmark vid mitten av 1640-talet innebar emellertid att projektet försenades och att den nye generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh övertog ansvaret för befästningsarbetena.²⁵

Våren 1647 omarbetade Wårnschiöldh det tidigare förslaget. Fästningen vidgades på begäran av krigskollegium, varvid något av den tidigare kilformen gick förlorad. Det praktiska arbetet med utstakningen utfördes troligen av Wårnschiöldhs systerson, ingenjören Anders Bergh, som nu hade övertagit Meijers uppdrag i Kalmar. Hösten samma år drabbades den gamla staden av en förödande brand, som bidrog till att Kalmarborna på allvar började planera för en bosättning på Kvarnholmen.²⁶

Reglering av bebyggelsen

Vad bebyggelsen beträffar erhöill krigskollegium instruktioner att de nya husen skulle uppföras med gavlarna mot gatan. Hushöjden skulle regleras med en lägsta höjd om två våningar, i övrigt kunde var och en bygga ”så högt som han will, gitter och förmår”.²⁷ Regleringen var ett önskemål från rikskanslern Axel Oxenstierna, som upprepade gånger väckte frågan i riksrådet. Han hänvisade framförallt till tyska städer och menade att det ”vore bäst alle huus vore lijka”.²⁸

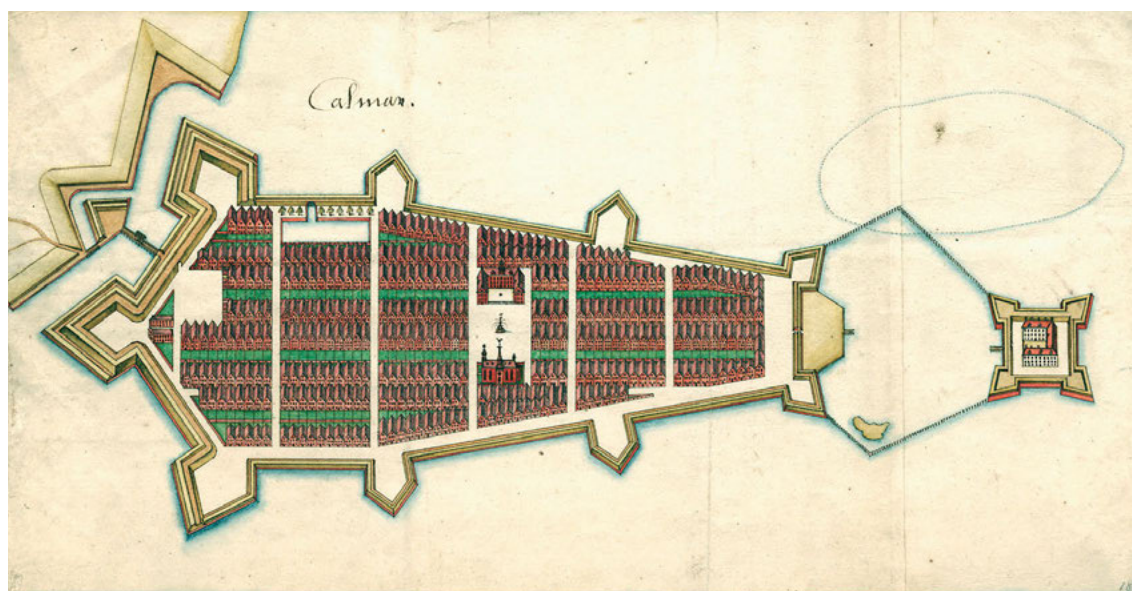
Axel Oxenstierna hade personliga skäl för sitt engagemang; han hade nyligen förlänats ett grevskap i Södermøre, som sträckte sig från Kalmar till gränsen vid Brömsebro. Intresset för grevskapet kom till uttryck genom planerna på att bygga ett stenhus i det nya Kalmar och att omvandla egendomen Vårnanäs till sätesgård. Även om planerna inte förverkligades bidrog de säkert till rikskanslerns engagemang vid nyanläggningen av Kalmar.²⁹

I Krigsarkivet finns ett par ritningar som illustrerar rikskanslerns ursprungliga vision av det nya Kalmar. Utöver befästningsanläggningarna redovisas tomtindelningen med gator och kvarter samt föreslagen placering av offentliga byggnader. Stadsplanen utgår från en lång huvudgata, som delas av en central torgplats. På var sin sida av torget ligger kyrka och rådhus. Huvudgatan utmynnar i en bro till den lilla ön Knarren, där en ny slottsbyggnad reser sig som ersättning för det gamla slottet.³⁰

På en av ritningarna har bebyggelsen fingerats. Husen återges med undantag för slottet med fasader i röd lavyr, och gavlarna är genomgående vända mot gatan. Kyrkan och rådhuset anknyter till samtida byggnader i Stockholm, men bebyggelsen gör som helhet ett starkt intryck av kontinental handelsstad. I tidigare forskning har den aktuella ritningen uppmärksamats vid flera tillfällen. Uppenbarligen har ritningens konstnärliga värde antytt att upphovsmannen borde vara arkitekt snarare än ingenjör.

På en av ritningarna har bebyggelsen fingerats. Husen återges med undantag för slottet med fasader i röd lavyr, och gavlarna är genomgående vända mot gatan. Kyrkan och rådhuset anknyter till samtida byggnader i Stockholm, men bebyggelsen gör som helhet ett starkt intryck av kontinental handelsstad. I tidigare forskning har den aktuella ritningen uppmärksamats vid flera tillfällen. Uppenbarligen har ritningens konstnärliga värde antytt att upphovsmannen borde vara arkitekt snarare än ingenjör.

FIGUR 4. Stads- och fästningsplan över Kalmar med fingerad bebyggelse. Ritning utförd vid fortifikationen omkring 1647. Krigsarkivet.

rare än ingenjör. Men det mesta tyder ändå på att ritningen tillkommit inom fortifikationen i anslutning till diskussionerna i riksrådet åren 1646–47.³¹

Axel Oxenstierna gick bort 1654, och önskemålet om en enhetlig och reglerad bebyggelse på Kvarnholmen kunde aldrig infrias. Trots allt uppfördes ändå ett för dåtida svenska förhållanden ovanligt stort antal präktiga stenhus under 1650- och 1660-talen. Men bebyggelsen fick en annan karaktär än rikskanslern hade föreskrivit. De fullbordade borgarhusen kom i huvudsak att präglas av kubiska volymer med valmade tak och putsade fasader.³²

Domkyrkan och Stortorget

Rikskanslerns engagemang för Kalmars bebyggelse övertogs av pfalzgreven Karl Gustav, vars storslagna ombyggnadsplaner för Borgholms slott innebar att arkitekten Nicodemus Tessin d. ä. kallades till trakten. När Tessin anlände till Borgholm 1653–54 hade han nyligen återkommit från en två-årig studieresa på kontinenten, och han betrakta-

des nu vid sidan av Jean de la Vallée som landets ledande arkitekt. Tessin hade visserligen inlett sin karriär som konduktör vid fortifikationen, men efter studieresan kom han att koncentrera sig på civila byggnadsuppgifter. Hans nyvunna position som arkitekt utgör ett tydligt exempel på den samtida yrkesutveckling som bidrog till att skilja arkitekterna från ingenjörer och byggmästare.³³

Under 1650-talet flyttade många Kalmarbor över till Kvarnholmen, och behovet av en ny kyrka blev alltmer påtagligt. Frågan initierades av stadens borgerskap redan 1658, men först våren 1660 kunde planerna realiseras. Magistraten vände sig till Tessin, som då befann sig i Borgholm. På kunglig order infann sig arkitekten i rådhusrätten, där han enligt protokollet presenterade en svit av tre ritningar eller ”deseigner”.³⁴

Valet av byggnadsplats innebar att kyrkan fick en central placering, norr om Stortorget. Byggnaden anpassades till torget och stadsrummet, och den säregna kombinationen av långhus och centralkyrka tog uppenbarligen sin utgångspunkt i

FIGUR 5. *Domkyrkan och Stortorget i Kalmar. Foto i ATA. Kulturmiljöbild.*

den långsträckta torgplatsen. Grundläggningen firades midsommarafton 1660, varefter byggnadsarbetena påbörjades under ledning av byggmästaren Anders Knutsson. Året därpå hade Tessin lämnat Kalmar, och arbetet lades ned i brist på medel. Först 1678 återupptogs arbetet med förnyad kraft. Samma år hade Kalmar upphöjts till självständigt stift med egen biskop, och byggnadsuppgiften fick därmed en högre dignitet.³⁵

Midsommardagen 1682 kunde den nya Domkyrkan äntligen invigas, men byggnaden var ännu i provisoriskt skick. Endast första våningen var uppmurad, och kyrkorummet täcktes av ett lågt tegeltak. Tio år senare inleddes den slutliga byggnadsetappen, som sträckte sig fram till åren kring sekelskiftet 1700. Arbetet leddes nu av arkitekten Abraham Svansköld, som var styvson till Nicodemus Tessin d. ä. och som hade övertagit byggnadsledningen vid Borgholms slott efter Tessins död 1681.³⁶

Eftersom Svansköld svarade för arbetsritningarna till Domkyrkan kom han i hög grad att påverka slutresultatet. Huvuddelen av det bevarade ritningsmaterialet utgörs dels av arbetsritningar från de senare byggnadsetapperna, dels av förslag till gravyrerna i *Suecia Antiqua et Hodierna*. När ritningarna graverades var Domkyrkan långt ifrån färdig, och gravyrerna kan uppfattas som en garanti för att byggnaden i framtiden skulle fullbordas efter arkitektens intentioner.³⁷

Äldre forskning har i huvudsak kretsat kring frågan om Tessin ursprungligen avsåg en kupol över Domkyrkans korsmitt. Men den långa byggnadsprocessen i kombination med bristen på äldre ritningsmaterial innebär att frågan framstår som svår att besvara. Domkyrkan ger emellertid intryck av att vara utformad i samspel med stadens övriga bebyggelse och som en medveten del av Stortorget. Den hävdvunna orienteringen med koret i öster är här en naturlig följd av stadens förläggning i öst-västlig riktning. Jämfört med situationen i Kristianstad kan denna samordning mellan stadsfästning och civil arkitektur tolkas som resultatet av en fördjupad förståelse för samtida stadsbyggnadsideal.³⁸

När arbetet med Domkyrkan påbörjades 1660 var de stora krigen på kontinenten över för svensk del. Freden i Roskilde 1658 innebar stora förändringar. Kalmar var inte längre en gränsfästning,

och de gamla gränstrakterna förlorade något av sin tidigare betydelse. Men de politiska spänningarna mellan Sverige och Danmark bestod. Den danska krigsförklaringen i september 1675 kom därför knappast som en överraskning.

På den svenska sidan var krigsförberedelserna otillräckliga, och krigets inledningsskede präglades av danska framgångar. Genom den svenska flottans halvhjärtade insatser kunde danska trupper också landstiga i Skåne. Den svenska krigsledningen drog slutsatsen att en mer operativ sjömakthade kunnat förhindra de förödande markstrider som kom att prägla de följande krigsåren.

Örlogsstaden Karlskrona

Grundläggningen av Karlskrona är en av de mytomspunna händelserna i den svenska historien. Erik Dahlbergh uppger i sin dagbok att Karl XI personligen besökte flottans vinterkvarter i Blekinge i november 1679. Efter rekognoscering beslutades att en ny örlogshamn och stad skulle byggas på det närbelägna Trossö, som låg skyddat för alla vindar och lätt kunde befastas. Året därpå utfärdade kungen den nya stadens privilegier.³⁹

Karl XI spelade uppenbarligen en viktig roll för den reformering av krigsmakten som inleddes med reduktionen 1680. Men i kretsen kring kungen fanns vid sidan av den politiske rådgivaren Johan Gyllenstierna också företrädare för armén, såsom fältmarskalken Rutger von Ascheberg och generalkvartermästaren Erik Dahlbergh. För den avgörande insatsen vid grundläggningen av Karlskrona svarade amiralgeneralen Hans Wachtmeister, som också tillhörde den närmaste kretsen kring kungen.

Vid krigsutbrottet hade Wachtmeister en blygsam befattning vid flottan. Året därpå deltog han som kavalleriofficer i slaget vid Lund, och först 1677 blev han amiral och eskaderchef. På eget beväg valde Wachtmeister att förlägga sin eskader till Kalmarsund för att försvara Kalmar och förhindra en dansk landstigning på Öland. Operationen blev framgångsrik och aktualiserade möjligheterna att utnyttja Kalmar som flottans operationsbas.⁴⁰

Sommaren 1678 rekognoscerades Blekingekusten för att undersöka framtida förläggningsmöjligheter. Kalmar var ingen idealisk flottstation. Staden saknade skyddade hamnar, och farvattnen

FIGUR 6. Karta över Trossö. Relationsritning utförd av Carl Magnus Stuart omkring 1680. Krigsarkivet.

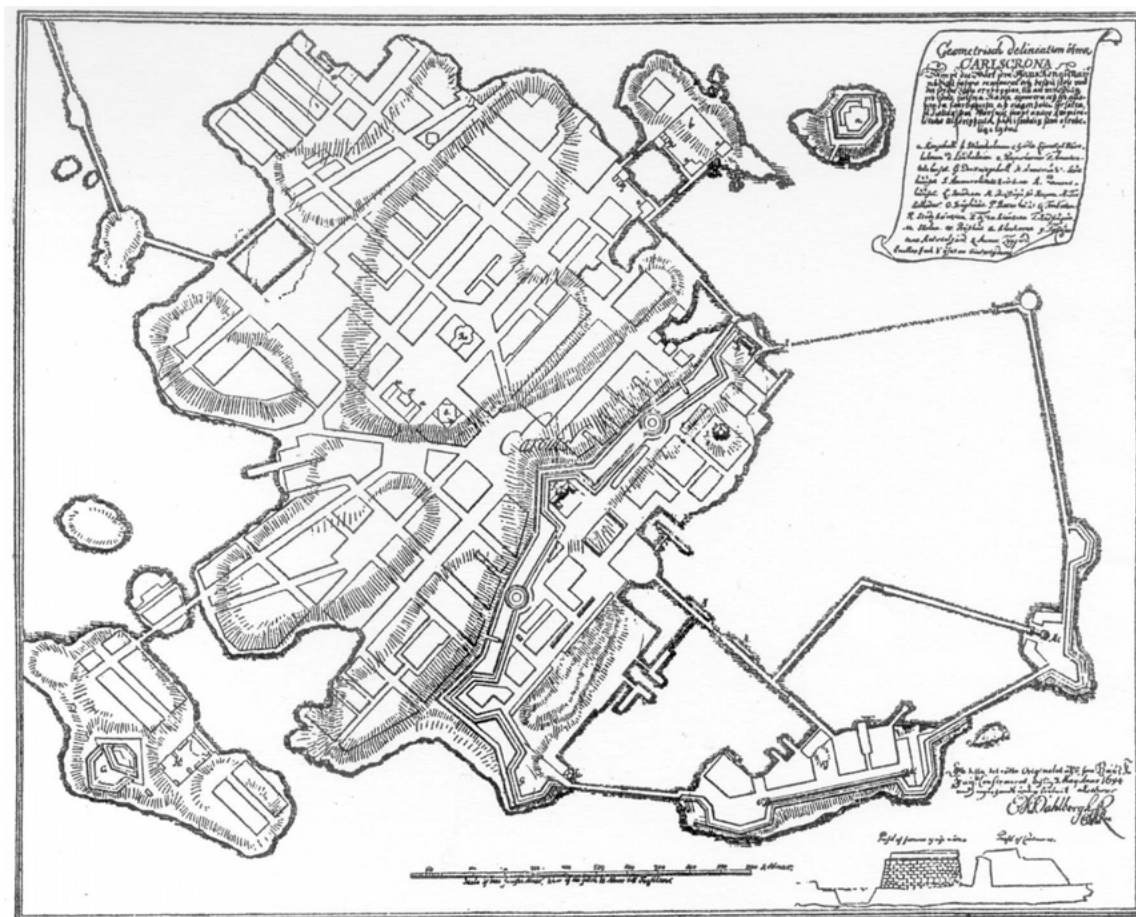
kring Kalmarsund var erkänt svårnavigerade. Redan på 1650-talet hade Blekingekusten varit påtänkt som förläggningssort för flottan. Karlshamn hade grundats med avsikt på detta, men staden hade visat sig svår att försvara, även om hamnen var förträfflig.⁴¹

Hösten 1679 var kriget slut, och Wachtmeister valde att förlägga flottan i vinterkvarter i Blekinge. Tidigare forskning har ofta framhållit behovet av en stridsberedd flotta i isfria vatten. Ur Wachtmeisters synvinkel var det snarast de strategiska skälen som övervägde. Flottans närvaro i danska farvatten ansågs tillräcklig för att avskräcka från framtida krigsinsatser. Wachtmeisters försiktighet

är omvitnad, och hans omtanke om flottan var starkt förbunden med föreställningen att Karlskrona utgjorde en betydelsefull maktfaktor även om flottan inte gick till aktion.⁴²

Befästnings- och planarbetet

Beslutet att förlägga flottans huvudstation till Blekinge fick stora konsekvenser för amiralitetet, som samtidigt utlokaliseras från Stockholm. Inledningsvis fanns avvikande meningar, vilket innebar att projektet motarbetades och tidvis helt avstannade. Först i slutet av 1680-talet hade Karlskrona accepterats som flottans huvudstation. Hans Wachtmeister själv tycks däremot aldrig ha tvivlat

FIGUR 7. Stads- och fästningsplan över Karlskrona, fastställd 1694. Renritning i Kongl. fortifikationens historia efter original i Krigsarkivet.

på projektet. I egenskap av riksråd, generalamiral och generalguvernör över Blekinge och Kalmar län kom han att utöva ett mycket stort inflytande över anläggningen.

För de egentliga befästningsarbetena, stadsplanen och tomtindelningen svarade fortifikationen genom generalkvartermästaren Erik Dahlbergh. Till sin hjälp hade han fortifikationskaptenen Carl Magnus Stuart, som anlände till Trossö vid juldagen 1679. Stuart inledde arbetet med en noggrann kartläggning, och ansträngningarna resulterade i en förtjusande relationsritning, som finns bevarad i Krigsarkivet. Den oregelbundna strandlinjen med uddar och vikar har liksom den bergiga terrängen med skogspartier, åkrar och ängar återgivits med minutiös noggrannhet. Ritningen ger inte minst en åskådlig bild av de svårigheter som orsakades av topografin.⁴³

Planläggningen av Karlskrona utgick alltså från den bergiga terrängen. Gatusträckningar och befästningslinjer markerades med tunna linjer direkt på relationsritningen och överfördes sedan till en separat ritning. Resultatet blev ett oregelbundet och delvis radierande gatunät, som i möjligaste mån drogs fram i dalsänkorna. Stortorget fick å andra sidan en central placering på öns högsta punkt. Ängsmarken, som anslöt till den södra hamnviken mot Lindholmen och den blivande örlogshamnen, reserverades för amiralitetet. Fiskare och handelsmän fick nöja sig med de mindre hamnarna mot Björkholmen i nordväst.⁴⁴

Vad bebyggelsen beträffar inordnades de publika byggnaderna i det oregelbundna gatunätet. Byggnaderna placerades vid torgplatserna, men de utnyttjades också som fondmotiv för de radierande gatusträckningarna. Jämfört med Kalmar

och Kristianstad innebar stadsplanen i Karlskrona med andra ord en högre grad av komplexitet, på bekostnad av överskådlighet och helhetsverkan. Den planerade befästningslinjen, som anslöt till närliggande holmar och skär, kunde inte heller erbjuda ett ordnat helhetsintryck.⁴⁵

Sannolikt var det Carl Magnus Stuart som låg bakom såväl stadsplanen som placeringen av de publika byggnaderna. Stuart efterträdde senare Dahlbergh som generalkvartermästare, och han hade liksom sin företrädare en bred kompetens. Stuart hade vistats vid hovet i Kungö, där han målmedvetet tecknade och dokumenterade omgivningarna. Han efterlämnade också ett intressant skissmaterial, som härrör från planarbetet i Karlskrona.⁴⁶

De storslagna visioner som präglade örlogsbasens tillkomst har emellertid gett upphov till spekulationer kring mer namnkunniga arkitektinsatser. Redan 1908 hänvisade Ludvig W:son Munthe i den tredje delen av *Kongl. fortifikationens historia* till ett kungligt brev, där Nicodemus Tessin d. ä. ålades att utarbeta förslag till publika byggnader i Karlskrona. Munthes hänvisning till Tessin har därefter upprepats många gånger.⁴⁷

Spekulationerna har också gått vidare. Till att börja med har Tessin knutits till planarbetet, men inte nog med det. Eftersom Tessin gick bort redan 1681 har spekulationerna fortsatt, med den i och för sig rimliga slutsatsen att uppdraget senare övergick till sonen, Nicodemus Tessin d. y. Att far och son Tessin redan från början var engagerade i anläggningen av Karlskrona är därför vedertaget sedan lång tid tillbaka, och uppgifterna har knappast ifrågasatts.⁴⁸

Dessvärre är Munthes hänvisning felaktig. Det aktuella brevet till Tessin avser nämligen *Landskrona* inte *Karlskrona*, vilket framgår av riksregistret. Misstaget uppmärksammades av marinhistorikern Gustaf Clemensson redan 1938, men hans doktorsavhandling om Karlskrona vände sig inte till arkitekturhistoriker i första hand, och uppgiften redovisas i notapparaten. Det finns med andra ord goda skäl att avskryva de tidigare hänvisningarna till Tessin, i synnerhet när det gäller planarbetet.⁴⁹

Kyrkor och publika byggnader

Inledningsvis kom arbetet i den nya staden att

koncentreras till nyttobyggnader och till enklare bostadsbebyggelse. Karlskrona växte nämligen snabbt, och trähusen blev därför helt dominerande i den civila delen av staden. Redan 1681 fick Hans Wachtmeister ändå i uppdrag att planera för stadens publika byggnader. På den blivande stadsplanen markerades därför kyrkor, rådhus, skola och amiralitetshus.⁵⁰

Till de publika byggnadsuppgifter som prioriterades hörde kyrkobyggnader för stadsförsamling och amiralitetsförsamling. Till att börja med fick församlingarna hålla till godo med provisoriska timmerbyggnader, som sannolikt utformades av fortifikationen. Den provisoriska stadskyrkan Hedvig Eleonora och amiralitetskyrkan Ulrika Pia stod båda färdiga för invigning 1685.⁵¹

De tidigare hänvisningarna till Tessin i samband med planarbetet har av naturliga skäl återkommit i samband med de publika byggnadsuppgifterna. Nicodemus Tessin d. y. har därför betraktats som den självklare upphovsmannen till stadens kyrkobyggnader. Den permanenta stadskyrkan – Fredrikskyrkan – är emellertid den enda större byggnadsinsatsen i Karlskrona som med säkerhet kan knytas till namnet Tessin. Stadsförsamlingen hade på ett tidigt stadium tilldelats en central kyrktoft öster om Stortorget. Men först 1720 kunde kyrkan grundläggas, och Tessin levererade ritningarna samma år.⁵²

Det fortsatta arbetet med kyrkobyggnaderna har parallellt med Domkyrkan i Kalmar. När flotans huvudstation flyttades till Blekinge inrymdes amiralitetet nämligen i Kalmar, där Wachtmeister var bosatt och hade sin egentliga arbetsplats. I egenskap av generalguvernör över Blekinge och Kalmar län engagerades Wachtmeister i arbetet med att fullborda Domkyrkan. Under den slutliga byggnadsetappen visade Wachtmeister stort engagemang. Den närmaste medarbetaren blev arkitekten Abraham Svansköld, vilket framgår av föregående avsnitt. Men Svansköld engagerades också i byggnadsprojekten i Karlskrona.⁵³

När Karl XI utfärdade privilegier för Karlskrona sommaren 1680 fastslog han samtidigt rätten att vid sidan av stadsförsamlingens kyrka också uppföra en tysk församlingskyrka, som kunde rymma den tysktalande befolkningen.⁵⁴ Av korrespondensen med Wachtmeister framgår att det var Svansköld och inte Tessin som arbetade med ritningar

FIGUR 8. Fredrikskyrkan och Tyska kyrkan vid Stortorget i Karlskrona. Foto författaren 1995.

till såväl Tyska kyrkan som amiralitetshuset och den planerade, permanenta amiralitetskyrkan. De senare byggnaderna fullbordades aldrig, men Tyska kyrkan påbörjades under Svanskölds ledning 1697. Det finns alltså anledning att närmare undersöka omständigheterna kring tillkomsten av de publika byggnaderna i Karlskrona.⁵⁵

Den tyska församlingen hade bildats 1689 på initiativ av Hans Wachtmeister, som själv blev medlem av församlingen. Enligt stadsplanen var Tyska kyrkan avsedd att placeras på en avskild plats i den sydvästra delen av staden, men genom Wachtmeisters försorg erhöll församlingen istället en central kyrktomt söder om Stortorget. Kyrkans entréportik vändes nu mot torget, och den hävdvunna orienteringen mot öster övergavs med hänvisning till stadsrummets krav. För Wachtmeister blev Tyska kyrkan något av ett livsprojekt. När Fredrikskyrkan sent omsider kunde grundläggas vilade han redan i familjegraven under högkoret i Tyska kyrkan.⁵⁶

Epilog

När Tyska kyrkan i Karlskrona invigdes sommaren 1709 stod det svenska stormaktsväldet inför sitt sammanbrott. Året därpå landsteg danska trupper vid Helsingborg, men det var också sista gången som Danmark och Sverige kämpade om herraväldet i gränstrakterna. Bebyggelsen kunde hädanefter ta sig nya former och uttryck, och fästningsstaden blev under 1700-talet en begränsad företeelse. Det svenska indelningsverket innebar att huvuddelen av armén inte var förlagd i kasern, utan samlades i tältläger på särskilda regements-samlingsplatser. Undantagen utgjordes av marinen, artilleriet samt de värvade regementena.

Kristianstad kom att bli en av landets få garnisonsstäder, där trupperna förlades till kasern. Därmed bevarades Kristianstads karaktär av militärstad, trots att vallar och befästningar raserades under loppet av 1800-talet, då de ersattes med trädplanterade boulevarder. Ännu vid mitten av 1900-talet hade bebyggelsen i Kristianstad en

ålderdomlig karaktär, innan den stora stadsomvandlingen satte sina spår i form av större fastighetsbildningar och gatubreddningar. Stadens mönster är emellertid tydligt än idag, och Trefaldighetskyrkan dominerar ännu stadspartiet kring Stora torg.⁵⁷

Även i Kalmar kom vallar och befästningar delvis att raseras under 1800-talet. Väsentliga partier kring Söderport och Västerport finns emellertid bevarade, och de ursprungliga strandlinjerna har i viss mån respekterats, vilket innebär att Kalmar ännu kan upplevas som en sammanhållen fästningsstad. Stadsmönstret är huvudsakligen intakt, och ett relativt stort antal av de enskilda byggnaderna härrör från mitten av 1600-talet. Domkyrkans magnifika placering bidrar till att Stortorget kan betraktas som ett av landets förnämsta historiska stadsrum. Detta faktum har ytterligare understrukits på senare tid genom att hela Stortorget har integrerats i en konstnärlig process, som har fått stor uppmärksamhet.⁵⁸

Ett motsvarande intresse för fästningsstadens historia representeras av världsarvet Karlskrona, även om intresset i första hand är koncentrerat till örlogsbasen och dess byggnader. Karlskrona behöll under 1700-talet sin ställning som flottans huvudstation, och det är också 1700-talets bebyggelse som i första hand präglar det äldre Karlskrona. Stadsmönstret har efter hand förändrats och

helhetsintrycket är relativt splittrat, delvis som en följd av de komplicerade gatusträckningarna. Men de båda församlingskyrkorna reser sig fortfarande som domnanter över den omgivande bebyggelsen.⁵⁹

Sammantaget finns en stor potential i fästningsstädernas historia. Stortorget i Kalmar visar på möjligheterna att lyfta fram befintliga kvaliteter och göra dem tillgängliga för en ny generation och en ny publik. Det internationella intresset visar också att fästningsstädernas historia inte bara är en lokal angelägenhet – här finns möjligheter att framhålla de historiska stadsrummen och deras betydelse också i vidare mening.

Anders Bergström är universitetslektor i arkitekturteori och historia vid KTH Arkitekturskolan i Stockholm. Artikeln är ett resultat av forskningsprojektet ”Stormaktstidens stadsrum”, som finansieras av Berit Wallenbergs stiftelse.

abe@arch.kth.se

Noter

1. För gränstrakternas förutsättningar, se Persson 2007, s. 47 ff, 235 ff.
2. För befästningsväsendets utveckling, se Kartaschew 1992.
3. För fästningsstädernas karakteristiska drag, se Ahlberg 2005, s. 111 ff, 223–246, 348–353.
4. För en översikt över de svenska och danska fästningsstäderna, se Ahlberg 2005, s. 115–124. samt Lorentzen 1937. Jämför i båda fallen Eimer 1961.
5. För Kristian IV som byggherre, se Roding 1991, Skovgaard 1973 samt Wanscher 1937. För Kristians holländska kontakter, se Noldus 2005.
6. För Kristians stadspolitik, se Josephson 1937 och Lorentzen 1937. Jämför Persson 2007, s. 241 ff.
7. För Steenwinkel och tillkomsten av Kristianopol, se Allgulin 1932 och Anderson 1937.
8. Se Andersson 1964, s. 105 f, Anderson 1937, s. 159.
9. Kristianstads grundläggning behandlas av Andersson 1964 samt Holmér 1937.
10. Se Enghoff 1914, s. 110 ff, där fundations- och privilegiebrevens finns publicerade.
11. Jämför Andersson 1964, s. 144 f, Holmér 1937, s. 172.
12. För regleringen av bebyggelsen, se Enghoff 1914, s. 110 ff. Jämför *Kancelliets Brevbøger*. Kungligt brev 21 februari 1624.
13. För tolkningen av Kungsgården, se Andersson 1964, s. 178 ff.
14. Se Wanscher 1937, som hävdar att kungen själv ritat en rad byggnader, däribland Trefaldighetskyrkan i Kristianstad.
15. Se Roding 1991 samt idem 1990, s. 343 ff. Bristen på kontrakt och räkenskaper i anslutning till arkitekt- och ingenjörsuppdrag är ett generellt problem, även för svenska förhållanden.
16. Trefaldighetskyrkans tillkomst behandlas av Lundborg 1928. För utvecklingen av det protestantiska kyrkorummet, se Hamburg, 1955, s. 153–157.

17. Kyrkans förhållande till torget diskuteras av Holmér 1937, s. 174 f.
18. Se Lundborg 1928, s. 61 ff.
19. Se ibidem, s. 114 ff.
20. Kalmars befästningar behandlas av Olsson 1965, för Seranders förslag, se s. 31 ff.
21. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 57 a. Jämför Ahlberg 2005, s. 445 f.
22. För fortifikationens historia under den aktuella perioden, se Munthe 1906.
23. Se *Svenska riksrådets protokoll* 1639, s. 500. För Örnehuvud, se Munthe 1916, s. 207 f.
24. Se *Svenska riksrådets protokoll* 1640, s. 59, 272, 321. Jämför Olsson 1965, s. 93.
25. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 49 b. Jämför Ahlberg 2005, s. 447. För Meijer och Wärnschiöldh, se Munthe 1916, s. 240, 322 f, 414.
26. RA. Riksregistraturet. Kungliga brev 13 februari 1647. Se även Munthe 1906, s. 157 ff. samt idem 1916, s. 427. För branden, se Olsson 1965, s. 95, 101.
27. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 26 mars 1647.
28. *Svenska riksrådets protokoll*, 11 november 1646, respektive 18 oktober 1647.
29. Se Wetterberg 2002, s. 754, 807 f.
30. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 53 a.
31. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 53 b. Ritningen har tidigare attribuerats till Nicodemus Tessin d. ä, se Eimer 1961, s. 235 ff. Attribueringen har emellertid avisats av Olsson 1965, s. 98 f, not 1. Jämför Ahlberg 2005, s. 449 ff.
32. För Kalmars äldsta bebyggelse, se Hofrén 1970.
33. Se Josephson 1930, s. 15-27. Jämför Ellehag 2003, s. 27 ff, 42 ff, samt Eriksson & Liljenstolpe 2001, s. 21 ff, 27 ff.
34. VLA. Kalmar rådhusrätts och magistrats arkiv. Domböcker. Protokoll 5 juni 1660. Kyrkans tillkomst behandlas av Rosell & Bennett 1989, se s. 54 f.
35. Se Rosell & Bennett 1989, s. 12, 80 ff.
36. Se ibidem, s. 85-101. För Svansköld, se Rosell 1992, s. 109 ff, 114. Jämför Rosell 1995 samt Magnusson 1995.
37. Ritningarna graverades av Willem Swidde 1692-93, se Magnusson 1986, s. 206. Även förlagorna kan med andra ord vara utförda av Svansköld. Några ritningar från ett tidigare skede har möjligen bevarats, se NM. THC 1212, 1215, 1217, 1225. I äldre forskning har dessa ritningar identifierats som varianter av Tessins ursprungliga projekt. Det faktum att skalangivelserna inte överensstämmer med platsens mått innebär att åtminstone tre av de fyra ritningarna torde kunna avskrivas (THC 1215, 1217, 1225). Ritningarna behandlas av Karling 1984 och återges i Rosell & Bennett 1989, s. 50 f.
38. Kupoldiskussionen redovisas av Karling 1984 samt Rosell & Bennett 1989, s. 75 ff, 120 ff.
39. Se Dahlbergh, s. 220. Grundläggningen av Karlskrona behandlas av Lepasoon 2005 och Clemensson 1938.
40. Se Grauers 1946, s. 25 ff, 41 ff.
41. Se ibidem, s. 64 ff. Jämför Clemensson 1938, s. 23-27.
42. Se Grauers, s. 74 ff. Jämför Clemensson 1938, s. 72 ff.
43. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 312. Stuart var inte ensam i sitt arbete på Trossö. Vid sin sida hade han konduktören Niclas Freijtag, som blev kvar i Karlskrona till sin död 1697. Efter hand anlände också konduktörerna Peter Rochus och Jacob Eldstjerna. För Stuart och konduktörerna, se Munthe 1918, s. 69 ff, 135 ff, 424 f.
44. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 32. Jämför Ahlberg, s. 2005, s. 458 ff.
45. För aktuella tolkningar av stadsplanen och bebyggelsen, se Lindahl 1991 samt Mårtelius 1991.
46. KrA. Carl Magnus Stuarts arkiv, volym 2, s. 116. Materialet har tidigare uppmärksammats och publicerats av Svensson 1982, s. 250 ff.
47. Se Munthe 1908, s. 233.
48. Se exempelvis Eimer 1961, s. 486 ff.
49. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 20 februari 1680. Jämför Clemensson 1938, s. 160, not 1.
50. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 6 augusti 1681. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 23.
51. Se Anderson & Kindström 1946, s. 6, samt Anderson, Kindström & Curman 1959, s. 158 ff. Erik Dahlbergh har tidigare föreslagit som arkitekt, men även Carl Magnus Stuart kan ha utformat de båda kyrkorna. Stuart har nämligen efterlämnat en ritning som motsvarar den blivande amiralitetskyrkan. Ritningen har uppenbarligen förenklats under byggnadsskedet, men måtten överensstämmer ganska väl med den utförda byggnaden, se KrA. Carl Magnus Stuarts arkiv, volym 2, s. 109. Ritningen har tidigare uppmärksammats och publicerats av Svensson 1982, s. 253 ff.
52. Se Anderson & Kindström 1946, s. 16 ff, 20. Jämför Olin 2002, Mårtelius 1991 samt Olén 1954.
53. Se Rosell & Bennett 1989, s. 82 ff, 87 ff. För Svansköld, se Rosell 1992, s. 109 ff, 114. Jämför Rosell 1995 samt Magnusson 1995.
54. Se Bromé 1930, s. 560. Privilegier för Karlskrona, utfärdade i Kungsör 10 augusti 1680 (Art. II).
55. KrA. Oordnade handlingar ur Amiralitetskollegii arkiv. Nya nummerserien. II:96. Memorial januari 1696 samt odaterat memorial (sannolikt 1698). Jämför Rosell & Bennett 1989, s. 100.
56. Se Anderson & Kindström 1951, s. 62 ff, 86 f.
57. För Kristianstads bebyggelse, se Lindhagen 1993.
58. För Kalmars bebyggelse, se Carlgren 1942. För Stortorget och Konstrådets projekt, se Gabrielsson 2005 samt Haglund 2005.
59. För örlogsvarvet och Karlskronas bebyggelse, se Lepasoon 2005, Lindahl 1991.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm

Topografiska serien: Fotografier av kyrkorna i Kalmar och Kristianstad.

KrA Krigsarkivet, Stockholm

Utländska kartor: Kartor över Norden.

Stads- och fästningsplaner: Kalmar och Karlskrona.

Carl Magnus Stuarts arkiv: Ritningar och teckningar.

Oordnade handlingar ur Amiralitetskollegii arkiv: Memorial.

NM Nationalmuseum, Stockholm

Tessin-Hårlemanska samlingen: Ritningar till Kalmar domkyrka.

RA Riksarkivet, Stockholm

Riksregistraturet: Kungliga brev.

RMK Regionmuseet, Kristianstad

Bildarkivet: Gravyrer.

VLA Landsarkivet, Vadstena

Kalmar rådhusrätts och magistrats arkiv: Domböcker.

Tryckta källor och litteratur

Ahlberg, Nils, 2005, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521-1721*.

Allgulin, Torsten, 1932, *Hans van Stenwinkel d. ä. Studier i den västeuropeiska renässansarkitekturen*.

Anderson, William, 1937, "Christianopel", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen, (s. 150-160).

Anderson, William & Lars-Göran Kindström, 1946, *Fredrikskyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 59)*.

Anderson, William & Lars-Göran Kindström, 1951, *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 65)*.

Anderson, William, Lars-Göran Kindström & Sigurd Curman, 1959, *Amiralitetskyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 86)*.

Andersson, Thorsten, 1964, "De byggde staden", *Staden vid Helgeå*, utg. Axel Kroon (s. 95-172).

Bromé, Janrik, 1930, *Karlskrona stads historia. I. 1680-1790*.

Carlgrén, Nils, 1942, "Staden och rumsbilden. En blick på Kalmar", *Byggmästaren* 12 (s. 157-163).

Clemensson, Gustaf, 1938, *Flottans förläggning till Karlskrona. En studie i flottstationsfrågan före år 1683*.

Dahlbergh, Erik, *Erik Dahlberghs dagbok*, utg. Herman Lundström, 1912.

Eimer, Gerhard, 1961, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715*.

Ellehag, Claes, 2003, *Jean de la Vallée. Kunglig arkitekt*.

Enghoff, Karl, 1914, *Kristianstad 1614-1914*.

Eriksson, Johan & Peter Liljenstolpe, 2001, *Sjöö slott*.

Gabrielsson, Catharina, 2005, "Definitioner och antaganden: Stortorget som konstverk", *Kalmar Stortorg*, utg. Helena Mattsson (s. 77-111).

Grauers, Sven, 1946, *Ätten Wachtmeister genom seklerna. Andra delen*.

Haglund, Mats, 2005, "Stortorget förnyelse – om en plats och ett samarbetsprojekt", *Kalmar Stortorg*, utg. Helena Mattsson (s. 113-127).

Hamberg, Per Gustaf, 1955, *Tempelbygge för protestanter*.

Hofrén, Manne, 1970, *Kalmar – karolinska borgarhus i sten*.

Holmér, Folke, 1937, "Christianstad", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 160-177).

Josephson, Ragnar, 1930, *Tessin. Nicodemus Tessin d. y. Tiden – Mannen – Verket. Första delen*.

Josephson, Ragnar, 1937, "Skåne, Halland, Blekinge", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 145-149).

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1609-26, utg. L. Laursen, 1916-25.

Karling, Sten, 1984, *Kalmar Domkyrka och Nikodemus Tessin d. ä. (Växjö stiftshistoriska sällskap. Meddelande 5)*.

Kartaschew, Kenneth, 1992, "Erik Dahlbergh som fortifikatör. Fortifikationens ståndpunkt under 1600-talet", *Stormakts-tid. Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, utg. Leif Jönsson (s. 144-165).

Lepasoon, Urve, 2005, *Örlogsvarvet. Ett världsarv i Karlskrona*.

Lindahl, Göran, 1991, "Militärstatens ansikte", *Arkitektur* 3 (s. 4-13).

Lindhagen, Magnus, 1993, "Fästningsstaden Kristianstad. Struktur och byggnader", *Kulturmiljövärd* 4 (s. 10-19).

Lorenzen, Vilhelm, 1937, "Forudsætninger for Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder" *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 15-36).

Lundborg, Matheus, 1928, *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och historia*.

Magnusson, Börje, 1986, *Att illustrera fäderneslandet – en studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare*.

Magnusson, Börje, 1995, "Tessin and Bernini. King Karl's Church at Kungsör", *Konsthistorisk Tidskrift* 2 (s. 86-97).

Munthe, Ludvig W:son, 1906, *Kongl. fortifikationens historia. II. Fortifikationsstaten under Örnehuftuudh och Wärnschiöldh*.

Munthe, Ludvig W:son, 1908, *Kongl. fortifikationens historia. III:1. Fortifikationsstaten under Dahlbergh, Stuart och Palmquist*.

Munthe, Ludvig W:son, 1916, *Kongl. fortifikationens historia. VI:1. Biografiska anteckningar (A-B)*.

Munthe, Ludvig W:son, 1918, *Kongl. fortifikationens historia. VI:2. Biografiska anteckningar (C)*.

Mårtelius, Johan, 1991, "Idealstaden", *Arkitektur* 3 (s. 34-41).

Noldus, Badeloch, 2005, *Trade in good taste. Relations in architecture and culture between the Dutch republic and the Baltic world in the seventeenth century*.

Olén, Benkt, 1954, *Fredrikskyrkan i Karlskrona och dess förebilder*.

Olin, Martin, 2002, "Kyrkor och kyrkoutsmyckningar", *Tessin. Nicodemus Tessin d. y. Kunglig arkitekt och visionär*, utg. Mårten Snickare (s. 167-187).

Olsson, Martin, 1965, *Kalmar slotts historia. Del III*.

Persson, Stefan, 2007, *Gränsbygd och svenskkrig. Studier i Blekinges, Skånes och Hallands historia*.

- Roding, Juliette, 1990, "The myth of the 'Dutch renaissance' in Denmark. Dutch influence on Danish architecture in the 17th Century", *Baltic affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800*, utg. Lemmink & van Koningsbrugge (s. 343-546).
- Roding, Juliette, 1991, *Christiaan IV van Denemarken (1588-1648). Architectuur en Stedebouw van een Luthers Vorst*.
- Rosell, Ingrid, 1992, "Arkitekten Abraham Svansköld", *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, utg. Marian Ullén (s. 109-116).
- Rosell, Ingrid, 1995, "Brev till redaktören. Kung Karls kyrka i Kungsör. Bidrag till ritningarnas upphovsman", *Konsthistorisk Tidskrift* 3 (s. 190).
- Rosell, Ingrid & Robert Bennett, 1989, *Kalmar Domkyrka (Sveriges kyrkor 209)*.
- Skovgaard, Joachim, 1973, *A king's architecture. Christian IV and his buildings*.
- Svenska riksrådets protokoll (Handlingar rörande Sveriges historia 7-13), 1895-1912.
- Svensson, Stig, 1982, "Några reflektioner kring några blad i Carl Magnus Stuarts arkiv", *Meddelanden från Krigsarkivet*. IX, (s. 250-258).
- Wanscher, Vilhelm, 1937, *Christian 4:s byggnader*.
- Wetterberg, Gunnar, 2002, *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid. Del 2*.

Fortified towns in the former borderlands of Sweden and Denmark

by Anders Bergström

Summary

This article deals with the origin of the 17th century fortified towns in the former borderlands between Sweden and Denmark, with special emphasis on Kristianstad, Kalmar and Karlskrona. These towns, established between 1614 and 1680, mirror contemporary developments in architecture, urban planning and fortifications engineering. They also point to the interaction between military, commercial and prestige-related requirements.

On starting point here is the notion of the ideal fortified town as being characterised by deliberate partnership between military fortifications and civilian settlement. Even the private houses were regulated, and the public buildings played an important role in giving the towns a symbolic and

becoming outward appearance. This is an important reason for the fortified towns including some of the foremost buildings of the age in Sweden and Denmark.

The article also discusses the relationship between different professions, such as architects and engineers. Previous research has often highlighted the architects at the expense of the engineers. Well-known architect names – Tessin, for example – have been associated with town plans and individual buildings without the source material warranting any such assumptions. In other words, previous research is open to further development and revision in a number of fields relating to the interaction of military and civilian architecture during the 17th century.

Keywords:

Fortified towns, Fortifications engineering, History of architecture, History of built environment, History of urban planning